

ZAYNABIDIN ABDIRASHIDOV,
filologiya fanlari doktori, dotsent

TA'LIM UCHUN KURASH: RUSLASHTIRISH VA JADIDCHILIK

Annotatsiya: Rossiya Turkiston o'lkasini bosib olgandan keyin mahalliy aholini ruslashtirish siyosatini amalga oshirishda ta'lim muassasalariga alohida e'tibor qaratgan holda dastur ishlab chiqishga kirishdi. Kaufman yuritgan siyosat mahalliy aholini turmush tarziga ko'ra ikkiga ajratdi va ushbu ikki guruhga nisbatan maqsadli ish ko'rdi. Boshqa tarafdin ruslarning "g'ayrijins"larga nisbatan olib borgan mustamlakachilik siyosati natijada ularga qarshi turuvchi mahalliy ziyolilarning ytishib chiqishiga turtki berdi. Maqolada ruslashtirish siyosatiga qarshi maydonga chiqqan jadidchilik harakati, uning asosiy faoliyat yo'nalishlari tahlilga tortilgan. Shuningdek, rus ma'murlari va jadidlar o'rtasida ta'lim tizimi uchun kechgan g'oyaviy kurash tarixiy materiallar asosida ochib berilgan.

Kalit so'zlar: g'ayrijins, ruslashtirish, ta'lim, jadidchilik, yangi usul.

Аннотация: Россия, после завоевания Туркестанского края приступила к осуществлению политики руссификации местного населения. Политика проводимая Кауфманом привела к целеустремлённому разделению уклада жизни местного населения на две группы. С другой стороны, в результате колониальной политики русских относительно "чужеродных", был толчок к появлению местной интеллигенции, противостоящей против них. В статье анализируется возникшее движение джадидов, основные направления их деятельности против политики руссификации. Также на основе исторических документов раскрыта идеологическая борьба между русскими чиновниками и джадидами за систему образования.

Ключевые слова: чужеродные, руссификация, обучение, джадидизм, новый метод.

Annotation

After occupation of Turkestan, the Russian administration began to develop a program with a special focus on educational institutions within the implementation of the policy of Russification to the local population. The policy pursued by Kaufman divided the local population according to their way of life and took targeted action against these two groups. On the other hand, the Russian colonial policy towards the "Aliens" eventually led to the emergence of local intellectuals who opposed them. The article analyzes main activities of the Jadidism, which emerged against the policy of Russification. The ideological struggle for education system between Russian administrators and Jadids is also revealed on the basis of historical materials.

Key words: aliens, russification, education, Jadidism, a new method.

Kirish

Rossiya Turkiston o'lkasini bosib olgandan keyin mahalliy ta'lim muassasalarini o'ziga qarshi tura oladigan kuch sifatida ko'ra boshladi. Shu sabab, birinchi navbatda, chor ma'muriyati mahalliy aholini ruslashtirish siyosatini amalga oshirishda ta'lim muassasalariga alohida e'tibor qaratgan holda dastur ishlab chiqishga kirishdi [17, 253].

Kaufman yuritgan siyosat mahalliy aholini turmush tarziga ko'ra ikkiga ajratdi va ushbu ikki guruhga nisbatan maqsadli ish ko'rdi. Birinchi guruhni asosan ko'chmanchi holda chorvachilik bilan shug'ullangan qirg'izlar (qozoqlar) tashkil qilgan bo'lsa, ikkinchi guruhga esa shahar va qishloqlarda o'troq yashagan, ruslarning ta'biri bilan aytganda, "siyosiy jihatdan o'ta xavfli" bo'lgan aholi kiritildi. Kaufman yaratmoqchi bo'lgan yangi maorif tizimi ko'chmanchi aholini o'troq musulmonlar ta'siridan olib chiqish va tez orada ularni ruslashtirishni maqsad qildi. O'troq aholiga nisbatan esa bu siyosat boshqacha yo'l tutishi kerak edi va shu maqsadda Qozondan mashhur missioner Nikolay Ilminskiyning shogirdlari Nikolay Ostroumov va Mixail Miropiyev Toshkentga chaqirib olib kelindi.

Ostroumov va Miropiyev, garchi ular mahalliy musulmonlarni nasroniylashtirish orqali ruslashtirish va shu yo'l bilan ularni rus xalqi bilan birlashtirishga qaratilgan takliflarni ilgari surganiga qaramay, Turkiston ma'muriyati bunday siyosatni amalga oshirishga botina olmadi. Turkistonda mahalliy maorif tizimini tartibga keltirish rus ma'murlari o'ylaganchalik oson ish emas edi. Kaufman aytganiday, ruslar Turkistonda mustahkam asosga ega maorif tizimiga duch keldilar.

Boshqa tarafdin ruslarning "g'ayrijins"larga nisbatan olib borgan mustamlakachilik siyosati natijada ularga qarshi turuvchi mahalliy ziyolilarning yetishib chiqishiga turtki berdi. Shunday shaxslardan biri qrimlik Ismoil Gasprinskiy edi. Gasprinskiy mahalliy musulmon maktab va madrasalar ta'lim dasturiga rus tili va rus tarixiga oid fanlarni kiritish orqali yangicha maorif tizimini yaratish dasturi bilan Turkiston rus ma'muriyatiga murojaat qildi. Gasprinskiyning bu tashabbusi Ostroumov va Miropiyevlar tomonidan juda katta qarshilikka duch keldi. Albatta, bu missionerlar Gasprinskiy taklif etgan dasturning asosiy maqsadi va natijasi nimaga olib kelishini juda yaxshi tushunganlari bois uni umuman inkor etdilar.

Rossiyaning Turkistonga tajovuzi oqibatida olib borilgan ruslashtirish siyosati oxir– oqibat tanazzulga yuz tutdi. Buni o'z vaqtida rus ma'murlari va missionerlari ham e'tirof etdi. O'lkaga Gasprinskiy dasturi bilan kirib kelgan jadidchilik ruslashtirishga qarshi katta kuch sifatida maydonga chiqdi.

Inkor etish – ruslashtirishning bosh g'oyasi

1867-yilda Turkistonning bosib olingan hududi doirasida Chor hukumati Turkiston general-gubernatorligini tashkil qildi va birinchi gubernator sifatida Konstantin Petrovich fon Kaufman-ni (1818-1882) tayinladi. Yangi general-gubernatorlik markazi etib Toshkent tanlandi.

Turkiston general-gubernatorligini boshqarish bo'yicha 1867-1886 yillarda amalda bo'lgan Muvaqqat Nizom general-gubernator faoliyatida keng siyosiy erkinlik berishni nazarda tutmagan bo'lsa-da, general Kaufman Peterburg bilan maslahatlashmagan holda Turkistonga qo'shni davlatlar bilan mustaqil tarzda turli muzokaralar olib borish, shuningdek, o'lkaning byudjetini tasdiqlash, turli soliq va yig'imlar hamda rus subyektlari uchun imtiyozlar berish kabi ishlarni amalga oshirishi mumkin edi. Rossiya Imperiyasining hech qaysi general-gubernatorligi Turkiston general-gubernatorligiga berilgan imtiyozlarga hamda markazdan mustaqil harakat qilish vakolatiga ega bo'lmagan.

Kaufman ma'muriyati Turkistondagi faoliyatini mahalliy halqlar o'rtasida "sivilizatsiya g'oyalari"ni singdirishdan boshladi va yangi bosib olingan hududlarda Yevropaning "sivilizatorlik missiyasi"ni o'z yelkasiga oldi. Jef Sahadeoga ko'ra, ruslar koloniyaga aylantirilgan Toshkentda qo'llay boshlagan "sivilizatsiya" so'zi, biroz ma'nosini o'zgartirgan va Yevropada ko'p ishlatiladigan "madaniyat", "taraqqiyot"ga yaqinroq edi [16, 8]. Bundan tashqari, ruslar Turkistonda shunday qizg'in jamiyat va iqtisodiy holatga duch keldilarki, bu ularning Osiyoning qotib qolgan va qoloq holdagi tasavvurlariga butunlay to'g'ri kelmas edi [16, 12].

Rus ma'muriyati Turkistondagi "sivilizatorlik missiyasi"ni o'zlari uchun "muhim ahamiyatga molik ish" bo'lgan maktabdan boshladilar [13, 430-436]. Kaufman ma'muriyati yangi siyosat doirasida Turkistondagi maorif tashkilotlarini o'ziga bo'ysundira boshladi. Ular siyosiy vaj sababidan barcha mahalliy maktablarni yopib tashlay olmasdilar. Shu sabab ham ruslar ushbu muassasalarni inkor etish va moddiy ta'minotdan mahrum qilish yo'lini tanladilar [13, 438; 11, 139].

Kaufman yo'lga qo'ya boshlagan siyosat birinchi navbatda mahalliy ta'lim muassasalarining moddiy ta'minotchisi bo'lgan vaqf institutini taqiqladi. Endi maktab va madrasalarga vaqf mulki berish yoki vaqf mulkini yangidan tashkil etilmaydigan bo'ldi [7, 240-241]. Kaufman bu yo'lda hatto "1867-yilda tasdiqlangan Muvaqqat Nizomda ko'rsatilgan yangi vaqf mulklarni tashkil etish va hadya qilish" [13, 240] bandini inobatga ham olmadi. Ko'plab vaqf mulklari turli tazyiqlar va ayblovlar ostida musodara qilindi [16, 75].

Chor hukumatining mahalliy aholi uchun ta'lim tili rus tili bo'lgan maktablarni ta'sis qilishiga sabablardan biri, bu ruslashtirish siyosatining asosi bo'lgan "rus manfaatlarini" edi. Ushbu manfaatdan kelib chiqqan holda, chorizmning Turkistondagi ta'lim siyosati mahalliy xalqni ruslashtirish orqali uni Rossiya Imperiyasiga mahkam "bog'lash"ga yo'naltirildi. 1870-yili Xalq ta'limi vazirligi "Vatanimiz sarhadlarida istiqomat qiluvchi barcha g'ayrijinslarning [20, 173-190] ta'limidan ko'zlangan asosiy maqsad ularni ruslashtirish va rus xalqi bilan birlashtirish"ga qaratilganligi haqida axborot berdi [8, 263-264].

Kaufman yurita boshlagan umumta'lim siyosati natijasida rus va g'ayrijinslar bolalari birga ta'lim oladigan hamda diniy fanlar o'qitilmaydigan maktablar tashkil etilishi kerak edi. Bunday maktablar, Kaufmanga ko'ra, ko'chmanchi xalqlarni o'troq hayot kechiradigan g'ayrijinslarning diniy ta'siridan uzoqlashtirishga va ajratishga xizmat qilishiga mo'ljallangan edi. Ayni shu siyosat arab alifbosini kirillcha bilan almashtiradigan rus harflarini joriy etishni ham ko'zda tutgan edi [13, 436]. Bu usul Volgabo'yi tatarlari uchun Nikolay Ilminskiy tarafidan ko'llanilgan va samara bergan edi [19; 5; 21]. Umuman olganda, Kaufman taklif qilgan maorif loyihasi Turkiston o'lkasida birinchi navbatda aynan ko'chmanchi qozoq bolalari uchun rus maktablari ochishni maqsad qilgan. Bu yo'l bilan ularni tezroq ruslashtirish va ruslashtirish siyosatining g'oyalariga to'g'ri kelmaydigan o'troq musulmonlarning ta'sir doirasidan butunlay ihtolash mumkin edi [12]. Albatta, Kaufman bu siyosatni shakllantirishda Sharq tarixi bo'yicha yirik mutaxassis Vasilii Grigorev (1816-1881) va Nikolay Ilminskiy tavsiyalariga qattiq amal qildi [11, 141].

XIX asrning 80-yillari boshida Kaufman podshoh Aleksandr III ga yo'llagan hisobotida o'lkaning yangi ma'muriyati xalq ta'limini yo'lga qo'yishda amirlik va xonliklar hududlarida "juda yaxshi tashkil etilgan va shakllangan xalq ta'limi tizimiga qarshi" kurashishga to'g'ri kelganini yozgan edi [13, 433]. Kaufman ma'muriyati, yuqorida aytilganidek, bu ta'lim muassasalariga o'ta ishonchsizlik bilan qaragan va imkon qadar ularning faoliyatini cheklashga uringan. Shu bilan bir qatorda, diniy ta'lim yoki musulmon huquqiy tizimiga aralashmaslik haqida rasman e'lon qilgan edi. Bu esa, Sahadeoning ta'kidlashicha, Kaufman yuritgan siyosatga "inkor etish siyosati" maqomi rasman berilganligini tasdiqlaydi [16, 33].

Birinchi general-gubernator Kaufman boshlagan maorif siyosatini davom ettirgan keyingi gubernatorlar ta'lim muassasalariga yanada qattiqroq shartlarni qo'ya boshladi. Musulmonlarga bo'lgan ishonchsizlik yanada kuchaydi. Turkiston o'lka rus ma'muriyati Peterburgdan Turkiston musulmonlari diniy mahkamasini ta'sis qilish borasida bildirilayotgan takliflarga ham qarshi chiqdi. Aslida Peterburg ushbu mahkamani ta'sis qilish orqali o'lkadagi barcha musulmon tashkilotlarini nazorat ostiga olishni rejalashtirgan edi. 1898-yili general-gubernator Sergey Duxovskoy (1838-1901) Rossiya Imperiyasi Harbiy vaziriga yozgan ma'lumotnomasida o'lkada chor hukumatini yanada mustahkamlash uchun xalqning ma'naviy-axloqiy jihatiga katta ta'sir o'tkazuvchi Turkistondagi barcha musulmon tashkilotlari, xususan madrasa hayotiga ko'proq aralashish

taklifini bildirgan edi. U Turkiston musulmonlari diniy mahkamasini ta'sis qilinishiga qat'iy qarshi chiqdi. Duxovskoy bu mahkama ta'sis qilinadigan bo'lsa, u faqat mahalliy musulmonlarni birlashishiga va rus davlatchiligiga qarshi faoliyat olib boradi degan fikrda edi. Bundan tashqari, u barcha mahalliy musulmon maktablarini Turkiston ma'muriyati tasarrufiga o'tkazish; barcha musulmon muassasa va tashkilotlarini qayta ro'yxatdan o'tkazish; va eng asosiysi, musulmon maktabi muallimlari har yili dars berish huquqini beruvchi guvohnoma olishlari kerakligi borasida takliflar berdi. Duxovskoy o'z ma'lumotnomasi so'ngida general-gubernator vakolatiga siyosiy jihatdan nomaqbul deb topilgan istalgan mahalliy musulmon muassasasini yopish vakolatini berishni so'raydi [11, 147].

Ko'rinib turganidek, Turkiston ma'muriyati mahalliy ta'lim muassasalarida nima va qanday o'qitilayotganidan qattiq tashvishga tusha boshlagan. Duxovskoy musulmonlar diniy mahkamasi o'rniga barcha musulmon muassasalari boshqaruvini bekor qilish va ularning vazifalarini umumiy ma'muriyatga o'tkazishni nazarda tutuvchi loyiha ishlab chiqish va amalga oshirishni ham taklif qildi [1, 294]. O'sha vaqt Harbiy vazir, 1916-1917-yillarda Turkiston general-gubernatori bo'lgan Aleksey Kuropatkin (1848-1925) ham Duxovskoyning bu taklifini qo'llab-quvvatlagan yirik siyosiy shaxslardan biri edi. Kuropatkin musulmon ulamosi faoliyatini qat'iy nazoratga olish va "ruslashtirish" siyosatini kuchaytirish tarafdori sifatida tanildi. Lekin Turkiston musulmonlari diniy mahkamasi masalasi o'z echimini topmadi. Turkiston o'lkasida boshqaruvchilik qilgan gubernatorlar musulmonlarning ahvolini tartibga keltirishni u qadar muhim masala deb qaramadilar.

Islom va uning tashkilotlarini inkor etish siyosatiga qarshi chiqqan shaxslardan biri Nikolay Ostroumov edi. U, aksincha, musulmon umumta'lim muassasalari bo'lgan maktab va madrasani qattiq nazorat ostiga olish tarafdori edi. Ostroumov maktab va madrasani eng katta xavf deb hisobladi va ularni butunlay inkor etishni siyosiy xato deb talqin qildi. Turkiston ma'muriyatining bu siyosati, uning fikricha, "ko'chmanchi qirg'izlarni o'troq sartlar va tatarlar ta'siridan chiqara olmadi; bundan buyon ham ruslar o'troq sartlarni o'z ta'sirida ushlab turishga qodir emas; ish shunday davom etsa, musulmon maktabi taraqqiyot va butun dunyo musulmonlari bilan birlashishga intilayotgan yangi tatarlar, yosh tatarlar ta'siriga tushishi aniq" [11, 159-160] edi. Ammo uning bu sohadagi faoliyati faqat taklif berishdan nari o'tmadi. Rus siyosatchilari Turkiston musulmonlari va ularning muassasalariga nisbatan olib borgan inkor etish yo'li orqali ularni o'z-o'zidan yo'q bo'lib ketishini to'g'ri deb bildilar [15, 155].

Yangi maktab – yangi tartib

Gasprinskiy Turkistonga rasmiy yo'l bilan jadid maktabini olib kirish uchun Qrimda qo'llagan usuldan foydalanishga harakat qildi. Gasprinskiy boshlang'ich maktablar va u bilan bir qatorda ayrim madrasalarni isloh qilish haqidagi takliflarini Turkiston general-gubernatori baron Aleksandr Vrevskiy¹ga [10, 30; 18, 35; 2, 65]² yubordi [3]. Gasprinskiy bu ishda, Miropievdan farqli ravishda, boshlang'ich maktabda islom diniga oid asosiy ta'limot beruvchi fanlar saqlanib qolinishini va qo'shimcha ravishda rus tili fanini dasturga kiritilishni asosiy omil sifatida ko'rsatdi. Gasprinskiy maktubda erli aholi o'z diniga mudoxala qilinsa umuman o'ziga yot bo'lgan narsani hech qachon qabul qilmasligi borasida general-gubernatorni ishontirishga urindi [3].

Gasprinskiy rejasini amalga oshirishda maktab va madrasa dasturlariga rus tilini kiritishni oldingi planga chiqardi. U rus tilini maktab va madrasa dasturiga kiritish orqali rus ma'muriyati ishonchini qozonish va takliflarini amaliy jihatdan qo'llab-quvvatlanishini maqsad qilgan edi.

¹ Вревский Александр Борисович – (1834-1910), барон; Туркистон генерал-губернатори (1890-1898).

² Америкалик tadqiqotchisi Эдвард Лаззерины Константин Бендриков фикрига таянган ҳолда ўша вақтдаги генерал-губернатор сифатида Николай Розенбахни кўрсатади. Ваҳоланки, у 1889 йили Петербургда вафот этган ва ўрнига Вревский тайинланган эди. Меҳмет Сарай, Девлет Набир каби айрим туркиялик tadqiqotchilar Лаззеринига таянган ҳолда ушбу хатоликни тақдорлайди.

Gasprinskiy Turkiston ma'muriyatini "... rus tilini musulmonlar orasida joriy qilish masalasi maktabda o'qitishni soddalashtirish yoki boshqacha aytganda, oson yo'lga solishga borib taqalishi" ga [3] e'tibor qaratishga va ushbu usul mahalliy aholini ruslarga, xususan ularning madaniyati bilan tanishiga yo'l ochadi degan fikrni o'rta tashladi.

Gasprinskiy ta'limni isloh qilishdagi "oson yo'l"ni amalga oshirish uchun quyidagilarni taklif etadi:

1) o'qituvchilar uchun yangi usulga asoslangan o'qish va yozishga o'rgatish qo'llanmasini tarqatish;

2) yangi usulga asoslangan jadid maktablarini ommalashtirish;

3) ushbu maktablarga o'qituvchi yetishtirish uchun mavjud madrasalardan ayrimlarini "oliy" toifaga aylantirish uchun ularni isloh qilish;

4) "oliy madrasa" talabalariga harbiy majburiyat bo'yicha imtiyoz berish hamda diniy boshqarma qoshidagi imtihonlardan ozod qilish;

5) "oliy madrasa" dasturi rus tili, rus qonunlari va pedagogikasini yetarli darajada o'rgatilishiga asoslanishi kerak.

Gasprinskiyga ko'ra, bu ishlar amalga oshgandan keyin yangi usul maktabiga tayinlanadigan o'qituvchilar mahalliy o'quv yurtlari direksiyasi va musulmon diniy boshqarmasi vakillari huzurida imtihon topshiradi. Bu o'qituvchilar bir vaqtning o'zida ham musulmoncha, ham ruscha o'qita oladi. Ishni bu tartibga qo'yilishi va rus-tuzem maktabidagi o'qituvchining mahalliy aholidan bo'lishi musulmonlarni islom dinining buzulmasligiga ishonchini orttiradi. Gasprinskiy Turkiston general-gubernatoriga shu yo'l bilan musulmon maktablarida o'qitishni soddalashtirish va yangi usulni joriy qilishni taklif etdi.

Gasprinskiy yangi usulning asosiy mohiyati shu paytgacha joriy 6 yillik boshlang'ich maktablarni ikki yilga tushirish, qolgan muddatda rus tili va madaniyatini o'rgatishga yo'naltirilganiga urg'u beradi. Faqat bu ishni erli ziyolilar qo'lga topshirilishi lozimligini ta'kidlaydi.

Gasprinskiyning maqsadi puxta o'ylangan va amalda Qrimda sinovdan o'tkazilgan edi. Turkiston ma'muriyati Gasprinskiyning asosiy maqsadi nima ekanligini juda yaxshi bilar edi. Shu sababdan ham general-gubernator Vrevskiy bu masalani hal qilishni ta'lim sohasiga mas'ul bo'lgan Nikolay Ostroumov va o'lka bo'yicha mutaxassis hisoblangan Vladimir Nalivkin³ga topshiradi.

Nikolay Ostroumov, xat bilan tanishib chiqib, Gasprinskiyning ruslarga aql o'rgatayotganligidan taajjubda qolganligini va "...bu masalaning (musulmonlarning ta'limi – A.Z.) Turkiston tub aholisiga bevosita aloqasi yo'q, noma'muriy shaxs tomonidan muhokama qilinishi yo'l qo'yib bo'lmaydigan ish", – deb baholaydi. Shuningdek, "...o'quv mahkamasi uchun ham, Turkiston o'lkasida mahalliy maorifni tashkil etishda ham qo'llanma sifatida qabul qilinishi mumkin emas", degan xulosa beradi [4, 42].

Ostroumov Gasprinskiy takliflarini tahlil qilar ekan, masalaning mohiyati, ya'ni Turkiston mahalliy aholisini qaysi usulda o'qitishni Gasprinskiydan ko'ra o'lka o'quv mahkamasi yaxshiroq bilishini ta'kidlaydi. Turkiston maktablarida o'qitishni faqat yerli ziyolilar qo'lga topshirilishini esa umuman amalga oshirib bo'lmaydigan ish, sifatida ko'radi [4, 42]. Ostroumovning fikricha, rus tilini rus muallimisiz keng yoyib bo'lmaydi. U Gasprinskiyning barcha harakatlari musulmonlarni ruslardan ajratishga qaratilgan deb izohlaydi. Ostroumov maslakdoshi Miropiyevning fikrlarini davom ettirgan holda, tarixda hokim millat o'ziga yaqinlashish masalasi ishini bo'ysundirilgan g'ayrijins millat qo'lga ishonib topshirgani haqida misol yo'qligiga urg'u beradi. So'zining oxirida esa, "o'lkaning mustamlakaga aylantirilishi Turkiston aholisining ruslashtirilishiga xizmat qilishi kerak. Bu esa ularni rus xalqi va Rossiya bilan yaqinlashtirishning eng qulay va to'g'ri vositasi" degan xulosa beradi.

³ Наливкин Владимир Петрович – (1852 – 1918), кўзга кўринган рус шарқшунос олими ва амалдори. Туркистонда кечган 40 йиллик ҳаёти давомида ўлка мусулмон мактаблари инспектори, XX аср бошларида Туркистон генерал-губернаторлигининг махсус ишлар бўйича масъул ходими, Фарғона вилояти Харбий губернатори ёрдамчиси бўлиб хизмат қилган.

Vladimir Nalivkin ham, o'z navbatida, maslakdoshi Nikolay Ostroumov fikrlarini ma'qulagan holda, *"Turkistonda o'quv sohasida olib borayotgan siyosatimizda Gasprinskiy kabi bir odamning fikrlariga rag'bat qilinsa, rus hukumati bundan pushaymon bo'ladi"*, – deb yozadi. *"Gasprinskiyga ishonib bo'lmaydi, chunki u o'zi chiqarayotgan "Tarjimon" gazetasi orqali rus siyosatiga qarshi fikrlar bildirmoqda"* [10, 31], degan so'zlar bilan o'z fikrini yakunlaydi. General-gubernator Vrevskiy yuqoridagi ikki rus ma'murining bergan xulosalarga asoslanib, Gasprinskiy maktubini javobsiz qoldirdi [14, 23].

Adib Xolidning fikricha, Gasprinskiyning taklifi yaxshi qabul qilinmaganligiga ikki sabab bor. Birinchidan, Gasprinskiy Turkistondagi ijtimoiy-siyosiy holatdan etarli darajada xabardor emasligi bo'lsa, ikkinchidan uning jadid maktabi uchun yozgan darsligi Turkistonda deyarli qo'llanilmas edi [9, 179]. Bizningcha bu fikr qisman to'g'ri. Gasprinskiy Turkistondagi asl holatni yaxshi bilmasligi mumkin, lekin o'lkada yangi usul maktablari yetarli darajada yoyilmasdan uning darsligi qo'llanilmasligi ham aniq. Gasprinskiyning avval yangi usul maktablarini tashkillashtirishga umid bog'lagan edi. Darsliklariga kelsak, maktablar tashkili yo'lga qo'yilgandan keyin ular ham bir shaklda tatbiq qilinishi kerak edi. Keyinchalik Gasprinskiyning darsligi Turkistonning ayrim yerlarida, xususan, Buxoroda Mulla Jo'raboy Pirmastiy tarafidan 1897– yili forschaga tarjima qilindi va mahalliy maktabda o'qitila boshlandi.

Xulosa

Rossiya Turkistonni bosib olgan 1867-yildan boshlab o'lkada mustamlaka siyosatini, aniqrog'i mahalliy aholiga nisbatan ruslashtirish siyosatini olib bordi. Bu siyosatining muvaffaqiyatli amalga oshirilishi uchun rus hukumati birinchi navbatda diqqatini mahalliy maorif muassasalariga qaratdi. Maktab ruslashtirishning negizi sifatida qabul qilindi. Kaufman tanlagan yo'l – inkor etish siyosati bo'lib, buning natijasida mahalliy maorif tizimi ham moddiy, ham ma'naviy jihatdan ko'mak olishiga to'siq qo'yilishi va oqibatda ushbu tizim o'z-o'zidan yo'q bo'lib ketishi kerak edi. Kaufman olib borgan siyosatini "sivilizatorlik missiyasi" deb baholadi va bu yo'nalishda izchil faoliyat olib bordi. Qozonlik missioner Nikolay Ilminskiy taklifiga ko'ra, Turkistonga maorif tizimini tartibga keltirib berishga masul bo'lgan Nikolay Ostroumovni olib keldi. Bu ishlarning barchasi g'ayrijinslarning maorifini ruslashtirish siyosatiga moslashtirishga yo'naltirildi. Mahalliy maorif tizimini butunlay bekor qilish orqali ularni tamoman rus ma'muriyati tasarrufiga o'tkazish bo'yicha amaliy ishlar qilinganiga qaramay, "juda yaxshi tashkil etilgan" bu tizimni bo'ysundirish ishlari nihoyasiga yetmadi.

Ichki Rossiya musulmonlari orasida boshlangan islohotchilik harakatining Turkiston o'lkasiga kirib kelishi va yoyilishi rus ma'muriyatining ruslashtirish siyosatiga katta zarba bo'ldi. Nikolay Ostroumov maorif masalalari bo'yicha masul sifatida siyosiy maydonga endigina kirib kelayotgan musulmon ziyolilarining faoliyatlariga to'siq bo'lishga urindi. Bu yo'nalishda u birinchi navbatda Ismoil Gasprinskiy taklif etayotgan "hamkorlik siyosati"ga asoslangan dasturni Turkistonda amalga oshirilmasligiga harakat qildi va uni to'liq inkor etilishiga erishdi. Buning muqobilida o'zining hammaslagi Mixail Miropiyev bilan ruslarning va rus hukumatining sivilizatorlik missiyasini mahalliy aholini nasroniylashtirish orqali davlat birligini ta'minlashga qaratilgan dasturini taklif qildi.

Kaufman boshlagan inkor etish siyosati 1905-yilga qadar davom etdi va ruslarning tanlagan yo'li xato ekanligi aniqlashdi. Bu vaqtga qadar Turkistonda jadidchilik – yangilanish va islohotchilik harakati ildiz otgan va o'z tarafdorlarini topib ulgurdi. Gasprinskiy musulmonlarni ruslar bilan yaqinlashtirishning birdan bir yo'li bu ruslashtirishga muqobil shaklda hamkorlik yo'lini aks ettirgan taklifi Turkistonda inkor etildi. Shu bilan bir qatorda, Chor hukumati imperiya musulmonlari orasida kechayotgan yangilanish harakati va uning oqibatini jiddiy o'ylay boshladi. Hukumat jadid maktablari ochayotgan, ularda dars berayotgan, yangi ta'sis etilgan mahalliy matbuot va xorijiy nashrlarda ishtirok etayotgan barcha kishilar xususida surishtiruv ishlarini keng yo'lga qo'ydi.

Turkistonda sodir bo'lgan 1892 va 1898 yillardagi xalq qo'zg'olonlari musulmonlar orasida jiddiy o'zgarishlar yuz berayotgani va vaziyat tobora keskinlashib borayotgani hukumatning mamlakatda kechayotgan voqealarning sabablarini chet eldagi "dushman markazlari"dan qidirishga undadi.

1905 -yil 17 oktyabr Manifesti va buning natijasi sifatida qabul qilingan "E'tiqod to'g'risidagi qonun" hukumatning amalda ko'proq rus tilini joriy qilishga intilib, milliy chegaralanishni yo'q qilish va din ishlariga kamroq aralashishini qonunan mustahkamladi. Bu siyosat ortidan politsiya departamenti Turkistonda mahalliy ziyolilar ortidan kuzatuvni kuchaytirdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Arapov Dmitriy. (kom. i red.). 2001. *Islam v Rossiyskoy imperii (zakonodatelnye akty, opisaniya, statistika)*. – Moskva.
2. Devlet Nadir. 1988. *İsmail Bey (Gaspıralı)*. Ankara.
3. Gasprinskiy Ismail. 1893. Zapiska Glavnomu Nachalniku Turkestanskogo Kraya ot Ismail Beka Gasprinskogo po povodu uchebnika i metodov obucheniya russkomu yazыku v tuzemnoy shkole. SGARUZ. F. I-1. Opis-11. Delo-806, ll. 1-3.
4. Znamenskiy Pyotr. 1899. Uchastie N. I. Ilminskogo v dele inorodcheskogo obrazovaniya v Turkestanskom krae. Kazan.
5. Ilminskiy Nikolay. 1891. *Vospominaniya ob I.A. Altynsarine*. Kazan.
6. Ismoil. 1893. "Bag'chasaraydan Tashkanta sayahat". *Tarjimon*, 41.
7. *Istoriya Samarkanda*. 1969. Tashkent: Fan.
8. *Istoriya narodov Turkestana*. 1947. Tashkent.
9. Khalid Adeeb. 1998. *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*. Berkeley: University of California Press.
10. Lazzerini Edward. 1973. *Ismail Bey Gasprinskii and Muslim modernism in Russia. 1878-1914*, University of Washington. Unpublished Ph.D. thesis.
11. Ostroumov Nikolay. 1910. "Kolebaniya vo vzglayadyax na obrazovanie tuzemsev v Turkestanskom krae (xronologicheskaya spravka)". – *Kaufmanskii sbornik, izdannyi v pamyat 25 let, istekshix so dnya smerti pokoritelya Turkestanskogo kraya, general-ad'yutanta K.P. fon-Kaufmana I-go*. Moskva.
12. Ostroumov Nikolay. *Konstantin Petrovich fon Kaufman, ustroitel Turkestanskogo kraya. Lichnye vospominaniya N.Ostroumova*. 1899. Tashkent.
13. *Proekt vsepoddanneyshego otcheta general-ad'yutanta K.P. fon Kaufmana po grajdanskomu upravleniyu i ustroystvu v oblasti Turkestanskogo general-gubernatorstva 7 noyabrya 1867 – 25 marta 1881*. 1885. Sankt-Peterburg.
14. Qosimov Begali. 2002. *Milliy uyg'onish: jasorat, ma'rifat, fidoyilik*. Toshkent: Ma'naviyat.
15. Radjabov Zarif. 1970. *Turkestan na stranitsax bolshevistskix gazet perioda pervoy russkoy revolyusii (1905-1917 gg.)*. Dushanbe: Donish.
16. Sahadeo Jeff. 2007. *Russian colonial society in Tashkent, 1865 – 1923*. Bloomington: Indiana University Press.
17. Sodiqov Hakim va boshq. 2000. *O'zbekistonning yangi tarixi. Birinchi kitob. Turkiston chor Rassiyasi mustamlakachiligi davrida*. Toshkent: SHarq.
18. Saray Mehmet. 1993. *Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'ke. Türk dünyasında dil ve kültür birliği*. İstanbul.
19. *Sbornik materialov i statey po voprosu ob obrazovanii inorodsev*. 1869. Sankt-Peterburg.
20. Slocum John W. 1998. "Who, and When, Were the Inorodtsy? The Evolution of the Category of "Aliens" in Imperial Russia". *Russian Review*, Vol.57, 2 (Apr.):173–190.
21. Holboyev Sotim. 1995. "Ostroumovning jovobi". *Guliston*, 1: 41-43.